

МИРЈАНА Д. БОЈАНИЋ БИРКОВИЋ*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

СВЕДОЧАНСТВО У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНЕ КЊИЖЕВНЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ

Рад доноси синтезу књижевнотеоријских увида у жанр сведочанства са неколико аспеката: 1. дијакроничког, где је предмет разматрања развој жанра сведочанства кроз поетичка и књижевнонаучна проматрања; 2. интерференцијског, усмереног на иницијалну међашну позицију сведочанства у односу на књижевност и историју, где да мапирамо промене у сагледавању и практиковању кључних формалних и садржајних обележја овог жанра; 3. односа усменог и писаног, где настојимо да осветлимо међусобни утицај поетика усменог стваралаштва и документарне прозе на адаптацију и пределовање одређених елемената сведочанства. Увиди су резултат методолошки плуралног истраживања поетике сведочанства од метанаучних приступа, преко нараторских проучавања, студија културе до теренских истраживања усмених сведочанстава.

Кључне речи: *мемоаристика*, мемоарско-аутобиографска проза, документарност, *велика њрича*, усмени наративи.

1. Сведочанство из угла савремене књижевне теорије

Предмет рада јесте тумачење жанровских обележја сведочанства из угла експлицитне и имплицитне поетике, односно кроз књижевну теорију и праксу писања. Термином *mémoire*, уобличеном у контексту француске културе и језика, истакнута је суштина овог жанра која се сразмерно односи на ниво текста (форму) и на рецепцију. Реч је о *сведочењу* као суштини овог жанра најпре у смислу ауторске интенције која је често експлицирана паратекстуалним елементима (насловом, поднасловом) или пак уводним сегментима текста. Наведена интенција често је обелодањена или придодата изводима из рецензија¹. Све

* mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Међу таквим примерима јесте издање дела *Последња сџаница Аушвиц* (2020) Едија де Винда. Поред вишеструког паратекстуалног истицања да је реч о личној исповести и сведочанству о Аушвицу, документарност дела ојачана је речником који савременом читаоцу олакшава разумевање поретка и функционисања нацистичког логора, те белешком о аутору и тексту која уз хронологију живота Едија де Винда и Фридел Коморник садржи фотографије из периода пре и после Другог светског рата.

укупно доприноси и читаочевом утиску о мемоарима као *сведочанстви*у. Док се у пракси писања жанр мемоара грана на синхроној и дијахроној равни – укрштајући се са другим књижевно-научним врстама (којима и сам припада) попут аутобиографија, биографија, путописа, са белетристичким врстама (романом), или померајући свој „гас“ ка чињеничном (фактографском) или доживљајном (когнитивно-психолошком) концепту истине², његова суштина – комуницирање сећања и сећањем остаје неизмењена. У историји жанра мемоара – од античке књижевности, где је, судећи по Бахтиновим (1989: 457) проматрањима остајао изван канона и опстајао кроз скупину озбиљно-комичних жанрова, уочавамо значајно репозиционирање, али уједно и континуитет развоја (који се на први поглед може доживети као „смена мена“): од антике, где су писане ниским стилем (народним говорима) и где су се углавном усмеравале ка савремености, мемоарске врсте су задржале античку „субјективност“ (у ширем смислу); од античких озбиљно-комичних посматрања уобличених народним говорима, мемоари су остали (у значајној мери) лична проматрања прошлог, при чему се појам лично не треба третирати као *субјективно* јер мемоариста (у односу на аутора аутобиографије) своју причу позиционира у шири друштвени контекст, што га обавезује *објективношћу*. Лични *удео* односи се на сиже, односно на одабир начина креирања приче, а не на фактографски ниво (који је, сходно интенцији сведочења, подразумевајуће обавезујући). Наведено репозиционирање мемоара односи се на њихов улазак у канон савремене књижевности; међутим, тиме се не пренебрегава баштина лиминалности мемоара те они, без обзира на данашњи шири тематски спектар³, остају на међи историје и књижевности.

У односу на речничке и уџбеничке класификације књижевности где се као засебна целина издвајају књижевно-научне врсте са својим подврстама, поједини савремени проучаваоци овог жанра опредељују се за ширу дихотомију *мале*⁴ и *велике* приче. У односу на дневнике који у погледу времена писања (непосредно по одиграном догађају) и начином (углавном кратко – у форми дневног извештаја, са тежиштем на хронологији, уз датирање белешке) реализују канон *мале приче*, мемоари (и шире, мемоарско-аутобиографска проза која се може усложњавати додатним жанровским укрштајима мимо опсега књижевно-научних врста) припадају великој причи која то јесте не само тематиком (обично се приповеда о догађају значајном за шири – национални или ужи – породични колектив), већ *својством* приповедања; мемоари су

² Душан Иванић (1995: 61) закључује да је спој документарности и релативности генолошка, иманентна одлика мемоара с обзиром на то да чињенички поуздан материјал организују естетски.

³ У монографији *Морални сведок* (Бојанић Ђирковић 2022) разматрани су тематско-мотивски и поетички аспекти мемоара културних посленика, писаца, војсковођа, публициста, јавних личности, pilota, бивших зависника, тешко оболелих аутора и др.

⁴ Мајкл Бамберг (2008: 379) малу причу назива „стварном“ причом о нашем „живом“ животу“ која, услед близине датом догађају, има најмањи степен дисторзије чињеница.

наративно-рефлексивна књижевна творевина (према: Freeman 2010a: 3), чије се интенције тичу успостављања каузалитета елемената догађаја и налажење његовог значења. Навешћемо неколико суштинских елемената мемоарске и мемоарско-аутобиографске прозе (једном речју, сведочанства) на које указују савремени проучаваоци овог жанра, међу којима сразмерно налазимо теоретичаре књижевности, филозофе и (когнитивне) психологе:

а) Мемоари су *намеравано сведочанство*. Проблематизујући концепт *сећања* при формирању мемоарског текста, Пол Рикер (2000; 2004) закључује да се оно (у домену ауторске интенције) тумачи у когнитивно-прагматичном кључу као намера (активност намере) која резултира спонтаним (али и спонтано намераваним) привилеговањем одређених догађаја и ситуација унутар процеса памћења, у значењу похрањивања сећања.

б) Мемоари су *доживљај догађаја*. Ово одређење иманентно је канонизованом (пред)услову писања мемоара – приступу изабраном догађају (и околностима догађаја) са веће временске дистанце. Мемоариста износи запамћено и (спонтано⁵ или намеравано) дисторзирано искуство које може (односно, мора) „кривити” чињеничну слику доживљајним аспектима.

в) Међутим, *полег уназад*, иманентан стваралачком процесу мемоаристе, не имплицира само дисторзивност; према закључцима појединих когнитивних психолога, писање са веће временске дистанце можда не подупире утисак о поузданости у погледу чињеница, али, с друге стране, он може водити објективнијој истини јер се при сагледавању догађаја са веће временске дистанце узимају у обзир (временски, просторни и друштвени) контекст и даљи ток (или одјек) догађаја на индивидуално-психолошком или колективном (друштвеном) плану. Узимајући у обзир све наведено, чин писања мемоара можемо означити као *poiesis*, односно као стварање рестаурацијом прошлог, која укључује допуњавање контекстом, и која је и сама резултат трагања, откривања, дубље спознаје важног/неважног (према: Freeman 2010b: 4). Сведочанство, дакле, садржи чињенице и тумачење чињеница кроз време, колектив, али неизбежно и личну призму.

г) Сходно истакнутом потенцијалу сведочанства за интегралним разумевањем живота, треба истаћи да је једна од тих димензија и *саморазумевање* (Freeman 2003: 54–74). Ефекат овог аспекта наративне рефлексije као матрице (из)градње мемоара може бити унутрашње ослобађање субјекта (аутора), осећај кривице, стида и сл.⁶

Ако се напослетку вратимо иницијалном одређењу мемоарске (мемоарско-аутобиографске) прозе као *велике ѝриче*, величина наведеног огледа се не

⁵ Памћење је несавршено и аутор сведочанства (мемоара, мемоарско-аутобиографске прозе и др.) је неминовно рекреатор прошлог.

⁶ О овој проблематици опширније в. Бојанић Ђирковић 2022: 23–28.

само у тематици (уз ограђивање да је историјска тематика доминантан, али не једини тематски аспект мемоара), већ и у њеној *моћи сазнања*: као резултат спознаје (кроз наративну рефлексију), сведочанства могу, сходно рецепијентској личној и вредносној повезаности са датом причом, утицати на рецепијента не само у домену естетике, сазнања, већ и етике. Она могу допринети укореењавању постојећег система вредности или промени мишљења, разбијању предра-суда рецепијената и сл.

2. Сведочанство у књижевној пракси

У односу на кратак преглед теоријских разматрања сведочанства као одреднице којом је апстрахована суштинска одлика низа књижевно-научних врста (мемоара, аутобиографија, мемоарско-аутобиографске прозе), која смо опширније изнели у студији *Морални сведок* (Бојанић Ћирковић 2022) усмереној ка писаној књижевној грађи од антике до савремених мемоара (у 21. веку), у овом раду ћемо се усмерити ка дескриптивнопоетичком приказу усмених сведочанстава прикупљених током 2023. и 2024. године у Топличком округу. Желећи да истражимо однос истакнутих параметара писаних сведочанстава (сведочење као намеру и намеру сведочења, сведочење као рекреацију, откривалачку моћ сведочења, аспект саморазумевања, ефекат велике приче и др.) у усменој комуникацији сведочанстава (и *сведочансјивима*), усмерили смо се ка тематизацији Другог светског рата, јер је управо наративизација искустава из овог периода (нарочито у домену документарне прозе о Холокаусту) показала заокрет од фактографије ка доживљајном; могућа узрочност оваквог *йжива* сведочанстава о Другом светском рату лежи у искуствености преживелих заробљеника Аушвица и других нацистичких логора која је превазилазила когнитивни оквир рецепијената⁷.

2. 1. Околности истраживања (локалних и локализованих) усмених сведочанстава на тему Другог светског рата

Истраживање усмених наратива о Другом светском рату, усмерено ка информантима старијег животног доба, имплицира сведочење у смислу казивања непосредног сведока или преносиоца приче коју је информант чуо од самог актера; додајемо да смо у пракси истраживања наилазили и на тип породичне

⁷ Наведено појашњавамо речима Прима Левија у поглављу „Срамота” мемоарско-аутобиографског и есејистичког дела *Појонули и сјасени*: „Postoji jedna stereotipna predstava. [...] Posle bolesti dolazi zdravlje; da prekinu tamničenje, stižu naši, oslobodioci, s razvijenim barjacima; vojnik se vraća i ponovo nalazi porodicu i mir. [...] U većini slučajeva, trenutak oslobodjenja nije ni veseo, ni bezbrižan. Uglavnom se dešavao u tragičnom okviru razaranja, pokolja i patnje. U tom času kada ponovo postajemo ljudi, odnosno odgovorna bića, vraćali su se i svi jadi ljudskog roda... [...] Izbavljenje iz patnje bilo je uživanje samo za malobrojne srećnike, ili samo na nekoliko trenutaka, ili za veoma jednostavne duše; gotovo uvek se podudaralo s iznenadnim osećanjem teskobe” (Levi 2002: 60).

приче која је некада била у форми дигресије и у функцији успостављања континуитета (Велики рат – Други светски рат)⁸, или пак породичну причу у смислу колективног уобличавања (в. казивање Светолика Челића (Бојанић Ђирковић 2024: 70–90) у којем су учествовали и његови потомци, потврђујући речено или ширећи причу питањима/подсећањима казивача). Желећи да се у што већој мери приближимо концепту велике приче (мемоарског типа), испитаницима смо постављали питање које се тиче укупног сећања на Други светски рат или о Другом светском рату. Након спроведеног и публикованог истраживања, можемо констатовати да је овај циљ остварен јер су испитаници контекстуализовали сећање у породичне, локалне, друштвене, националне оквири, а каткад су га обликовали по матрици библијске приче (апокалиптичког наратива и сл.); на пример, Раде Ракоњац је причу о Другом светском рату (у Пребрезу, у општини Блаце, где све време живи) мотивисао великим потресом на Копаонику уочи рата, протумаченом као најаву рата:

„Р. Р.: Пушка кад је пукла и кад се заратило, била ми је пета година. Али пре тога, уочи рата, покупили су овде људе на вежбу; од тих који су мобилисани неки су отишли у заробљеништво, неки су изгинули... али уочи самога рата био је велики потрес на Копаонику 1941, у зиму, у марту месецу. И виче уз брдо један мојега деду – потрес јак, али онда није се мерило; било је радија... виче онај: 'Оће да се зарати, вели, 'кад се земља, кад је потрес!'

И полазе ти људи у рат” (Бојанић Ђирковић 2024: 124).

Оваква наративна матрица присутна је и у обликовању судбине појединих ликова у казивањима. Информант Ж. У. је у оквиру казивања о Другом светском рату направила равнотежу не само у погледу заступљености јунака различитог рода (отац – тетка), већ и у домену *ејџизације* судбине личности о којој казује. Конкретно, Ж. У. је наратив о тетци Милици Вељковић, партизанки, обликовала по (средњовековном, али и усменом епском) моделу предодредености јунака за борбу, која се обелодањује погибијом на одређени дан/датум:

„Била се битка на Јаворцу, на Светога Јована летњег. И то јутро један метак опалио то јутро, причали људи који су били тамо. И кога потреви – потреви њу. Мајка је после тамо саранила, после пар дана, у Кашевар. Свашта било. То што сам упамтила, дете, од стари њи” (Бојанић Ђирковић 2024: 44–45).

Мимо овог оквира, истичемо да је свако сведочанство прикупљено током нашег истраживања осмишљено и репродуковано (непосредно, у тренутку разговора и без претходне припреме саговорника) као породична прича, а сâм догађај – Други светски рат – представљен је кроз амбивалентан доживљај стрепње за породични и сеоски колектив и спремности (смелости) да се „иде у рат”, уз експлицирање да је *нараштив раша* део породичне баштине; наведено појашњавамо речима једног од казивача:

⁸ Уп. „Ј. Ђ.: Мене је деда све причао, па ћу мало нешто да ви кажем прво о Првом светском рату” (Бојанић Ђирковић 2024: 118).

„Ђ. Е.: Сећам се као дете, био сам у шестој години кад је дошла мобилизација 1941. године. У првом рату су ми два стрица страдала. У овај рат је пошло четири: отац и три стрица. Кад је дошао позив, ђед је пошао да их испрати на капију (а обичај је црногорски био да жене не могу да испраћају ратнике). Пошао је ђед за њима, скинуо капу, рекао: 'Срећан вам пут, јунаци, не вратио се ко изд'о!' (То је била заклетва.) [...] Нама су у првом рату, пошто су сви способни отишли у рат, Шиптари попалили све што смо имали. И ђед је то добро знао. И сад је гледао како да се у овом рату одбране опет од Шиптара и то нам је био главни проблем” (Бојанић Ђирковић 2024: 91–92).

Прикупљена казивања су делом базирана на опозицији *некад – сад* која се не тиче само ратног и мирнодопског времена; са пуном свешћу о прошлом које је до савремености пролазило кроз промене у погледу начина живота, па и самог приватног и јавног живота, казивачи су често појашњавали „како је некада било”; „(И) тако ти је то било” једна је од најчешћих формула усмених сведочанстава о Другом светском рату прикупљених током нашег истраживања. Ни сам рат, нити његове последице, а ни људска природа нису лишени казивачевих рефлексија, односно карактеризација: Други светски рат је неизоставно називан братоубилачким и највећим злом, а његове последице су се одражавале на појединца, породицу и колектив:

„С. М.: Видите, сукоби разних странака, војски, потхрањивали су се тим старим, претходним свађама око земље и другог; често су један другог оптуживали и то је довело до несреће. У вези са овим, рекао бих вам како је народ био слућен тиме што су људи отишли на разне стране. [...] Ј. Ђ.: Кад је моја ћерка била шести разред (била одличан ђак), требало је да се носи она штафета (поводом Дана младости, прим. аут.). И био још један ученик из Међухане; замисли ти, пронашли су што његов деда био у четнике, и нису дали да он носи штафету, него је носила моја ћерка” (Бојанић Ђирковић 2024: 138; 123).

Како смо имплицирали питањем упућеном испитанику, као и околности-ма разговора без претходне припреме (у смислу уџбеничког истраживања дате теме и сл.), занимало нас је да забележимо усмена сведочанства која нису ни на који начин усмеравана, нити обавезујућа у погледу историјске димензије Другог светског рата⁹, иако прикупљена казивања показују поузданост у погледу датума историјских догађаја, навођења локалитета, учесника и др.¹⁰

⁹ Ово се односи на институционализовану историју Другог светског рата у нашим националним оквирима; неки од примера таквих историјских уџбеника, зборника и публицистичких текстова унети су у збирку *Усмена сведочанства о Другом светском рату*, где је објављена наша прикупљена грађа (в. одељак „Извор”).

¹⁰ Збирка *Усмена сведочанства Тојличана о Другом светском рату* (прир. Мирјана Бојанић Ђирковић, Блаце: Народна библиотека „Рака Драинац”, 2024) садржи именслов и појмовник, где су наведена имена и презимена личности поменутих у причама, националности и називи војних јединица, односно села, вароши, градова и држава, али и одређених ненасељених лока-

2. 2. Статус сведочења у усменим сведочанствима

Усмена казивања прикупљена током истраживања на тему Другог светског рата у Топлици показују додатну специфичност у погледу третирања самог појма, концепта и значаја сведочења. Најпре истичемо да су сви саговорници без обзира на постављено питање своје казивање доносили из позиције сведока, уз разграничење у погледу непосредног доживљаја или посредовања приче коју казују. У сваком случају испитаници су настојали да се њихово казивање доживи као уверљиво („Овде у селу нико не зна овако да ти исприча, као мени што причали”, Ј. Ђ. у: Бојанић Ђирковић 2024: 121). У односу на ова општа места усмених наратива (највише предања), наша прикупљена грађа показује да су испитаници из периода Другов светског рата, а нарочито оног времена по завршетку рата, понели свест о значају сведочења у смислу доношења информација (најаве опасности, одавања података о непријатељу и сл.), али и његовог неприкосновеног утицаја на судбину појединца, без обзира на то да ли је реч о истинитом или лажном сведочењу. Наводимо неколико примера где је клевета довела до хапшења или убиства члана казивачеве породице:

„Ђ. Е.: И после некога времена, у суседном селу Мирници трајао је неки спор око неке ливаде, шта ја знам, и неко оклевета мог оца да сарађује са четницима. Нико наш није ишао од куће, нигде није ни макао, ни у четнике, ни у партизане, само су се бранили од Шиптара. И сећам се ујутру стиже војска партизана. Ја сам лежао у једном кревету, сећам се – подигне сламарицу од зида, да претреса, а ја паднем, високи кревети... Не знам шта се догађа.

И они вежу оца. [...] Повели мог оца и једног мештанина ту, и једног из Жегрове који се затекао код тог нашег. Њих тројицу поведу, и оставе једног партизана да их стреља” (Бојанић Ђирковић 2024: 98–99).

„С. Ч.: Кад је тај корпус Драже Михајловића кренуо по селу, они су по селу врли; нико није знао да је већ формиран партизански одред, и да је био ту. А четници дан-два стојали, а две рђе – два дечака ту, једном у кућу седели (била велика, оне старе куће правили) и дандулице свирали. И узео један четник да проба и он да свира, није ни знао, па случајно окрене оне дандулице, на полеђину – петокрака. Он видео и није хтео ништа. Дохватио оне дандулице, па под кревет. А други четник видео, па викнуо, па их узео. ’Ко ви је писао ово? ’Младићи вртили мало... ’Казуј ко ти писао?’ ’Реко’, каже, ’одбор партизански.’ ’Па јел има одбор овде?’ И они крену да причају који су у одбору, па наведе и мог оца (тад био председник у селу), и њих 7–8, све попишу; прате патроле свуд, а мој отац био и кмет – зато га и поставили за председника” (Бојанић Ђирковић 2024: 82–83).

литета, места споменичких обележја, стратишта и др. Уз наведено, збирка садржи избор из библиографије стручних радова о Другом светском рату у Топлици, где је такође могуће проверити чињеничну поузданост прикупљених казивања.

У архивској (необјављеној) грађи прикупљеној током овог истраживања налазимо и податак да је нечије усмено сведочење било довољан аргумент за рехабилитацију личности која је током Другог светског рата лишена живота управо због клевете и без судске или административне одлуке. Реч је о пресуди Вишег суда у Прокупљу рех. бр. 23/14 од 24. 7. 2015. године којом је, захваљујући сведочењу Драгослава Јаковљевића, рехабилитован Светислав Стевановић који је убијен 16. 1. 1944. године у селу Велика Плана. У односу на сведочења „без икаквих трагова и доказа” која су допринела клевети и смрти овог војника, на суду је представљено сведочење „веродостојног и аутентичног сведока који је и очевидац догађаја”. У наставку доносимо извод из пресуде о рехабилитацији С. С.:

„Саслушани сведок Драган Јаковљевић је пред судом изјавио: 'Ја сам познавао лично сада пок. Светислава Стевановића бив. из Велике Плане, јер сам живео у истом селу и ишао сам у школу у Великој Плани. Био је изузетан домаћин, вредан, поштован у селу и на месту где се сада налази брана за Бресничко језеро и то са наше Великопланске стране, имао је стругару, воденицу и ваљевицу за сукно. [...] Кад се Други светски рат готово завршио и када је наступила општа мобилизација тада су његови синови били мобилисани у партизанима. Знам да је сада пок. Светислав убијен и чуло се да су га партизани убили тако што су га једне ноћи покупили из куће и убили га у селу код Ђуприје између школе и куће Воје Милетића, за 'врлетничанина', одмах иза куће поменутог Воје. Није постојао ни један једини разлог да убију поменутог Светислава јер је, као што сам рекао, био изузетан домаћин, поштен и добар човек и такође његови синови, који су за све време рата били у селу и нису били ни на једној од зараћених страна. Очигледно је сметао локалним партизанима-јатацима због свог угледа који је уживао и богатства које је поседовао. Након рата су му конфисковали воденицу, стругару и ваљаоницу, као и забран и јабукар. [...] Ја лично а и из приче својих родитеља знам до детаља дешавања везана за породицу и судбину сада пок. Светислава Стевановића”¹¹.

У наставку сведочења Д. Ј. инсистира се на детаљима у вези са датим догађајем, али не без контекста. Без обзира на спој личног искуства и оног што је пренето од стране родитеља Д. Ј., казивање је на суду задобило статус објективног сведочења и допринело је рехабилитовању С. С. На основу овог можемо закључити да је усмена грађа коју смо сакупљали током истраживања о Другом светском рату у Топлици некада била једини (и релевантан) извор догађаја. Навешћемо још један податак који иде у прилог нашој тврдњи: када смо започели са истраживањем (2023), дошли смо до податка да је професор историје Раденко Весић током 1986. године са ученицима тадашњег Образовног центра „Младост” у Блацу вршио теренско прикупљање података у вези са учесницима НОП-а, њиховом улогом у покрету и симпатизерима. Како смо сазнали од

¹¹ Сведочење, односно судска пресуда уступљена је из приватног архива породице Стевановић. Захваљујемо мср Сањи Стевановић на контакту са члановима ове породице и на уступљеној судској пресуди.

породице Весић и кроз стручну литературу, резултати истраживања у смислу података о личностима и локалитетима били су уступљени појединим уређивачким одборима монографија о Другом светском рату у Топлици¹². С обзиром на то да су дати рукописи настајали на основу истраживачеве интенције прикупљања података и то од чланова породице – учесника рата, већину ових записа назвали смо сведочењима. Иако различити по дужини, они се уједињују поузданошћу и одсуством (или смањеном фреквенцијом) коментара и рефлексивности. Међу овим рукописима нашли смо и сведочење Милоша Лапчевића о боравку у логору „Маутхаузен“, забележено након четрдесет једне године од затворениковог ослобођења. Њега карактерише опште место оваквих казивања – нерадо присећање ситуација из логора и свођење казивања на оквирне елементе приче – начин заробљавања и тренутак ослобођења.

У односу на сведочења која су прошла пут истине у смислу писаног обелодањивања и институционализације, неколико казивача нас је упознало за супротним третирањем истине сведочења: С. М. (Бојанић Ђирковић 2024: 136–148) сведочи како у селу Попови нису процесуирана одређена убиства за време Другог светског рата, иако се у народу знају починиоци. Као могући разлог С. М. је наводио тадашњи страх чланова локалне заједнице да јавно говоре и задршку садашњих становника Попове како не би долазило до даље колизије између потомака четничких и партизанских породица, или унутар саме породице (долазило смо до примера да је унутар једне породице отац био у четничкој војној јединици, а ћерка у партизанској).

2. 3. Жанровски лик усмених сведочанстава о Другом светском рату у Топлици

Најшире посматрано, грађу коју смо прикупили током наведеног истраживања можемо означити као фолклорну, а унутар ове одреднице, као усмену историју. Међутим, и ова одредница је ширег значења јер се, како наводе Јеленка Пандуревић и Смиљана Ђорђевић Белић (2021: 177–178) тај (под)жанр обликује према три доминантна модела приповедања – животной причи, породичном предању и (ауто)биографском наративу; истраживачи даље појашњавају да „у наративној организацији личног и колективног сјећања казивачи често посежу за традиционалним обрасцима који обезбјеђују прихватљиву интерпретацију (за породичне, а онда и личне идентитете) фундарајућих догађаја и поступака који су из аспекта званичног, идеолошког прихватљивог и потенцираног дискурса деградирани” (Пандуревић, 2022: 197–222). У односу на наведена одређења, усмене приче у нашој збирци нису оптерећене „идеолошким прихватљивим дискурсом”; казиване са осамдесетогодишње дистанце од завршетка Другог светског рата, иако засноване на релацији партизани

¹² Део грађе из архива породице Весић публикован је у збирци *Усмена сведочанства Топличана о Другом светском рату* (Бојанић Ђирковић, прир., 2024: 161–226).

– четници, оне јој не приступају кроз оштру поларизацију; тачније, прикупљена казивања показују тенденцију надилажења генерализације у погледу карактеризације одређене војне јединице. Стављајући фокус на појединца, и то малог, обичног човека у рату (било као непосредног учесника у оквиру војне јединице или човека који се бори за егзистенцију своје породице), наши информанти истичу (наглашавају) да се свуда било „и једних, и других” (казивање Р. Р. у: Бојанић Ћирковић 2024: 131). Ово је резултат казивачевих накнадних промишљања некад опозитних војних јединица и везано је за *иријоведно ја*, односно за *дугуће* време приче (епилошке или проспективне делове приче). Казивачи с пуном свешћу приповедају да некада није било тако:

„С. М.: Мој ујак (Бранислав Кепић) је био врло образован човек; био је јако паметан, али није могао да се школује. Био је најбољи ђак у грађанској школи у Блацу; имам споменицу грађанске школе, и тамо његово име као најбољег ђака; био је ослобођен матуре... У то време већ је био стасао за војску. Радио је у Јагодини нешто, на неким пословима у суду. А долазио је повремено ту у село код моје мајке. И ово је интересно: почетком 1944. он каже: 'Сестро, шта да радим? Јуре ме и једни, и други. Ако не одем нигде, убиће ме или једни, или други. Да л' да одем у четнике, или у партизане?' Није се знало шта једни нуде, шта други нуде. Такве су приче биле да нису људи разумели... И он оде у партизане” (Бојанић Ћирковић 2024: 143).

Важно је истаћи да казивачи каткад осете потребу „исправљања” неких накнадних и по њиховом мишљењу нетачних или етички некоректних „места” (имајмо на уму да је реч о обичним људима који су за време Другог светског рата били деца која су потом, током школовања, долазила у додир, па и усвајала накнадна идеологизована тумачења Другог светског рата): „С. М.: Кажем, овај народ није знао за идеологије” (Бојанић Ћирковић 2024: 143). Дакле, у контексту поменутог фолклорног жанра, наша прикупљена казивања су пре свега усмене *сјорије*, у погледу ауторске интенције казиване са циљем увођења читаоца у шири (породични, локални, друштвени) контекст Другог светског рата (махом двоплански, доминантно са позиције прошлог) који, морфолошки посматрано, неретко садржи формуле усмене књижевности, углавном бајке („Р. Р.: Пушка кад је пукла и кад се заратило, била ми је пета година”, Бојанић Ћирковић 2024: 124).

Ни усмена сведочанства, као ни писана мемоаристика, нису лишена укрштања са другим белетристичким и небелетристичким жанровима. Наша прикупљена грађа показује тенденцију гранања приче, што је вероватно условљено тематиком (Другим светским ратом) и позицијом казивања у своје име, али и у име породичног и локалног (сеоског) колектива. Таква проширена казивања некада прерастају у приповетку (сведочења Љ. М. у Бојанић Ћирковић 2024: 46–59 и 59–68), а некада према стваралачком методу опширности и исцрпности, антиципације (најаве) расплета догађаја и самим тим тенденцијом за

укидањем напетости, техником црно–белог обликовања јунака и, што је најважније, приказивањем судбине једног народа кроз судбину једне породице (као узорак), поједина сведочења (С. Ч. у: Бојанић Ћирковић 2024: 70–90) налик су роману-епопеји. Светолик Челић започиње своје казивање матрицом усмене бајке уз типизацију ликова:

„С. Ч.: Било нас је шесторо деце: три ћерке и три сина. Најстарија је рођена 1913. године, средња 1916, најмлађа 1919. Старији брат око 1920, други брат 1925, а ја 1927. То детињство смо лоше провели. Јавунгала нам мајка (кад нам је умрла мајка, прим. М. Б. Ћ.), ја сам имао две године. Шта да причам, то је био бедан живот – шес(т) деца без женскога у кући – ту нема живота! И вортали мало. Имао сам стрица (оцу рођени брат), исто били заједно с нама; и он имао толико деца. И мој отац се разболео, добио запалење плућа; стриц – тад се нашо да се подели и отац није могао да напусти кућу јер га уватила болест; седео, остао кући, а они све однели – волове, кола. Остала овде празна кућа. То је наопако све. Сестре нису ишле у школу, а ми, сви тројица смо ишли. Брат најстареји ми био и добар, и није; ал средњи брат и ја сто посто смо одлични завршили основну школу. Шта да ти кажем – тај живот се спроводио некако. Дошо рат. Тешко је било” (Бојанић Ћирковић 2024: 70–71).

Апелативни коментари, народни говор и дигресије – објашњења појединих архаичних или мање познатих појмова додатно доприносе утиску уверљивости прикупљених казивања; у претходном примеру, у оквиру исповедне форме (1. л. Ј.) налазимо неколико апелативних коментара.

3. Повратак *међи*: усмена сведочанства између историје и књижевности

Вршећи истраживање на тему сећања о Другом светском рату у Топлици, прикупили смо пре свега фолклорну грађу. Свесни њене комплексности услед причања о историјском догађају са позиције обичног човека, кроз призму сећања (личног и/или колективног), без претходне припреме, а каткад уз одсуство казивачевог формалног образовања, нисмо могли да је деконтекстуализујемо из укупног корпуса мемоаристике; прецизније, било је потребно да се још једном, изнова, осврнемо на ову грађу кроз њено суштинско, *међашно* обележје. Наведена грађа нам најпре пружа значајни увид у то како се развија – грана или апстрахује наратив о Другом светском рату осамдесет година након његовог завршетка. Упркос великој временској дистанци од рата, и од свог детињства (проведеног у ратном времену), уочавамо казивачеву тежњу ка детаљима; некада је то условљено ефектом уверљивости, али чешће је овај поступак резултат казивачевог доживљаја разговора као могућности за документарношћу; казивачи детаљно описују некадашњу кућу (иако она често више није део њиховог искуственог поља, односно иако је та и таква кућа одавно срушена у њиховом дворишту):

„Љ. М.: Неколико година после деобе мајка је, више из љубави према пекари него из стварне потребе, подигла ову кућицу (коју сам вам мало пре показао) са огњиштем и пекаром у њој. Било је то негде 1956. године. У њој је пекала хлеб, а касније и печења, наравно ово друго више комшијама него нама. У селу скоро да више нема таквих објеката. Та пекара је једна од последњих направљених, али и једна од ретко сачуваних. Више нема огњишта, нема ни верига, па данас ретко ко од млађих људи зна шта је то, ако већ није посетио етнолошки и или неки сличан музеј. (Стара српска углавном сиротињска кућа имала је само две просторије. ’Кућу’, тако се звала просторија у коју се улазило споља. У њој је обавезно било огњиште и евентуално пекара, а из ’куће’ се улазило у собу)” (Бојанић Ћирковић 2024: 62).

Заступљени су краћи описи свадбених обичаја и уопште приватног живота у то време. Немајући увид у то да ли би се и мимо ове теме у казивањима нашли и описи обичаја који прате одлазак у рат, такве обичаје овде издвајамо као специфичне за нашу грађу:

„Р. Р.: И полазе ти људи у рат. Овамо (показује руком, прим. М. Б. Ћ.), биле све ливаде. Било је њих десетину, дванаест; одавде извели мог деду и његовог брата – они су ратовали од Балканских ратова и наша кућа је била у рату до ослобођења, до 1918. године. И знају шта је рат. И изнели у двориште вино и пију овако, чаше ове (показује, прим. М. Б. Ћ.) им целе у вино, бацају чаше увис како ко попије; коме се поломи, тај ће да погине (добро, сад то је неко веровање). И то ти је тако било” (Бојанић Ћирковић 2024: 124–125).

„Ј. Ћ.: ’Сине, дођите да ме пољубите у недра. Мајка ве отхранила, и да ве сачувам, да ми дођете живи и здрави’. Овај деда, Мошин отац, он пришо и пољуби мајку. Она два нису хтели – они погинули. Можда има нека...” (Бојанић Ћирковић 2024: 119).

У пракси мемоаристике, усмена сведочанства о Другом светском рату, како показује наше истраживање, *a priori* се могу назвати великом причом јер су казивачи управо тако приступали истраживању – с пијететом према историјском догађају о коме ће говорити и с тежњом за детаљнијим, стога и уверљивијим казивањем. Фокусирајући се на оно што су чули, видели и доживели, наши информанти су се трудили да истакну значај одређене личности, али да не преобрегну улогу осталих учесника. Овај аспект потврђен је „Именословом” као засебним одељком публиковане збирке, уједно резултатом провере тачности изнетих података у погледу имена личности, војних групација и др. Обликујући казивање на релацији историја – књижевност, користили су могућност да путем наратива о појединачном (догађају, доживљају) изнесу општу истину о човеку и рату као универзалном друштвеном и психолошком проблему. Наративизујући рат, казивачи су узимали у обзир друштвене околности (оне за које су сами знали), али и фолклорне представе о антиципацији рата које су, као у случају земљотреса на Копаонику 1941. године историјски и географски посведочене. Специфичност ових сведочанстава, без обзира на то како их називали у односу

на термилошки корпус (усмена историја, предања, казивања и др.), јесте у укупности сагледавања изабраног проблема. Ово се односи на вишеаспектност у смислу лично – колективно, породично – друштвено, непосредно – посредно, приватно – јавно, мирнодопско – ратно, индивидуално – групно (сведочење), прошло – будуће, садашње – прошло, историјско – фолклорно. У тој специфичности налази се њихов потенцијал за различита методолошка проучавања и, пре свега, њихова *лейоџа* (у платоновском значењу те речи).

Циџирана лиџераџура

Бојанић Ђирковић, М. *Морални сведок: савремена џеџиџа мемоара*. Ниш – Прокупље:

Универзитетска библиотека „Никола Тесла” – Народна библиотека „Раде Драинац”, 2022.

Ђорђевић Белић, С. и Пандуревић, Ј. „Фолклор Народноодбодилачке борбе (НОБ-а): изазов постсоцијалистичке и постјугословенске хуманистике”, *Књижевна историја*, год. 53 бр. 174. Београд (2021): стр. 163–185.

Иванић, Д. *Облик и вријеме*, Ниш: Просвета, 1995.

Пандуревић, Ј. „Титовим стазама револуције, или догазама усмене историје”, *Књижевна историја*, 54/177. Београд (2022): стр. 197–222.

Bamberg, M. et. Georgakopoulou, A. “Small stories as a new perspective in narrative and identity analysis”, *Text & Talk*, Volume 28, Issue 3 (2008): pp. 377–396.

Bahtin, M. *O romanu*. Preveo Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit, 1989.

Levi, P. *Potonuli i spaseni*, prevod Elizabet Vasiljević. Beograd: Clio, 2002.

Ricoeur, P. “Narrative Identity”, *Philosophy Today*, Volume 35, Issue 1, Spring, 1991, 73–81.

Ricoeur, P. *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: Seuil, 2000.

Ricoeur, P. *Memory, history, forgetting*. Translated by Kathleen Blamey and David Pellauer. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2004.

Freeman, M. “Too Late: The Temporality of Memory and the Challenge of Moral Life”, *Journal fur Psychologie*, 11 (2003): pp. 54–74.

Freeman, M. “Must Memoirs Lie?: Discerning the Deeper Truths of Life Stories”, 2010a, доступно на <https://www.psychologytoday.com/us/blog/hindsight/201004/must-memoirs-lie> (приступљено 15. 2. 2018).

Freeman, M. “Stories, big and small: Toward a synthesis”, *Theory & Psychology* 21(1) 1–8; The Author(s) 2010(b) Reprints and permission.

Извори

Бојанић Ђирковић, М. (прир.). *Усмена сведочансџва Тоџичана о Друџом свеџском раџу*. Блаце: Народна библиотека „Рака Драинац”, 2024.

MIRJANA D. BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ

TESTIMONY IN THE CONTEXT OF
CONTEMPORARY LITERARY THEORY AND PRACTICE

Summary

The paper presents a synthesis of literary-theoretical insights into the genre of testimony from from multiple perspectives: 1. Diachronic perspective – examining the development of the testimony genre through poetic and literary studies; 2. Interferential perspective – focusing on the genre's initial liminal position between literature and history, mapping changes in the understanding and practice of its key formal and thematic features; 3. Oral and written narratives – analyzing the interplay between oral poetics and documentary prose, particularly in the adaptation and transformation of testimonial elements. The findings result from a methodologically pluralistic approach to the poetics of testimony, ranging from metatheoretical perspectives and narratological studies to cultural studies and field research on oral testimonies.

Keywords: memoir, autobiographical prose, documentary literature, grand narrative, oral narratives.